Journal of Islamic Mysticism
Print ISSN: 2538-5135 Online ISSN:2980-8421
erfanmag.ir
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

Earthly Myths: The Manifestation of Mysticism in Initiation Rites (Case Study: Abdurrahman Jami and Shaykh Mahmud Shabestari)

Leila Motieshirazi[1] | MohammadHadi Khaleghzadeh[2]✉ | MohammadReza Masoumi[3]

1. Phd student, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran/ E-mail: l.motieshirazi@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran/ E-mail: mo.khaleghzadeh@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran/ E-mail: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 9 November 2024
Accepted 29 June 2025
Published online 11 February 2026

Keywords:
Mysticism; Earth;
Myth; Initiation Rites.

ABSTRACT

In mystical literature, one of the key concepts is humanity's ascension and elevation from the earthly station to celestial ranks. In this journey, earth (khāk) as a symbol of transformation and renewal plays a central role in many ancient traditions and myths, particularly due to its capacity for metamorphosis in spiritual and mystical processes. In myths, earth is recognized as a symbol of change and transformation, as this material substance can attain true spiritual qualities through mystical stages and guidance of the spiritual master (pīr). This article aims to demonstrate how the worthless material element of earth, by passing through the threefold stages of separation, transition, and incorporation, becomes capable of attaining spiritual maturity and honor as the Perfect Human. Using a mythological approach and analyzing the poetry of two mystical poets—Abdurrahman Jami and Shaykh Mahmud Shabestari—this study examines the transformation from earth to the celestial spheres. Earth as a material symbol, through this spiritual path, reaches annihilation in God (fanā fī Allāh) and the apex of human perfection. The research employs a descriptive-analytical method focused on spiritual metamorphosis of earth, demonstrating how this base material substance undergoes profound mystical transformation through initiation rites to become worthy of divine trust and ultimate human realization.

Cite this article: Motieshirazi, Leila, Khaleghzadeh, MohammadHadi, Masoumi, MohammadReza (2026). Earthly Myths: The Manifestation of Mysticism in Initiation Rites (Case Study: Abdurrahman Jami and Shaykh Mahmud Shabestari). *Journal of Islamic Mysticism*, 17 (1), 205-227. DOI: http//doi.org/10.66224/erfan.17.1.205
© The Author(s).
Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.
DOI: http//doi.org/10.66224/erfan.17.1.205

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

Extended Abstract

Introduction

According to many scholars including Mircea Eliade, Victor Turner, Arnold van Gennep, and Joseph Campbell, there exist three fundamental stages in initiation rites: separation, transition (liminal stage), and incorporation/aggregation. Passing through these stages can lead to maturity and transcendence, marking entry into a new phase. In initiation rites and passage ceremonies, individuals achieve inner transformation that brings them closer from the material earthly world to spiritual and sacred realms.

From the perspective of primitive thought, these ceremonies have a symbolic connection with fertility and fecundity of earth and soil. In this transformative journey, "earth" (khāk) is no longer merely a natural element but becomes a profound symbol of change and growth in human existence—a symbol that clearly and meaningfully demonstrates the end of one stage and arrival at human truth. This transformation not only expresses inner maturity but represents attainment of complete and transcendent status.

In mystical thought, earth is conceived as a symbol of separation and transition that, in its transformation process, traverses a complex and perfected path from fertility (mother-earth) to the exalted human station. The material earthly existence of humans, to achieve incorporation and spiritual maturity, must necessarily pass through difficult tests and trials to ascend from earth to the celestial spheres.

Research Findings

Earth in Myths and Abrahamic Religious Texts: In Zoroastrian beliefs, earth as one of Ahura Mazda's creations symbolizes purity and fertility, respected in religious ceremonies as a symbol of birth and life. In Hindu traditions, earth as mother earth and source of life holds special significance, praised as the wellspring of fertility and life. In Judaism, based on sacred narratives, humans were created from earth—this perspective is reflected in Hebrew language where "Adam" means both "man" and "earth." In Islamic teachings, the Qur'an states: "Among His signs is that He created you from dust" (30:20). In Iranian myths, earth is recognized as a sacred element playing a key role in creation processes.

Mother Earth: The Woman of Creation: Earth, as one of the most fundamental and valuable elements in world and nature structure, occupies a special position. In ancient Iranian mythology, earth symbolizes fertility, birth, blessing, and mother of all beings, deeply connected to the figure of Spandarmad. Earth's destiny is bearing, continuously birthing, and giving life to everything lifeless returning to earth. This is precisely what applies to women and mothers, who are also procreative and nurturing, sharing essence with earth goddess in power.

Initiation Rites: "Initiation" (tasharruf) or "passage" refers to a set of rites, ceremonies, and symbolic acts aimed at creating spiritual and social transformation in individuals to transition from one stage of biological and cultural life to another. According to Eliade, initiation equals fundamental change in a person's existential status. The main goal of initiation rites is profound transformation of individuals at existential, intellectual, and social levels. Eliade describes initiation rites as a journey toward "rebirth"—through initiation stages, individuals free themselves from material earthly bonds and return to their divine spiritual origin.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

From Earth to Heavens: Manifestation of Earth's Transformation: The material element of earth in Islamic and Qur'anic culture is recognized as the fundamental essence of human existence. In mystical literature, earth as the basic element of human body can attain the station of Perfect Human. In this approach, earthly existence undergoes transformation through spiritual wayfaring to achieve transcendence and sanctity. This process of soul perfection, known in religious and mystical traditions as "initiation," includes stages whose first part is called "separation" or "pre-passage," generally referring to transition from the material world to the spiritual world.

First Step: Liberation from Earth's Bondage: The first stage of initiation rites in passage ceremonies addresses transformation from the individual's bodily and earthly state. At this stage, the wayfarer (sālik) or novice at the beginning of their spiritual journey is considered an earthly and worthless being. This initial state symbolizes bodily deficiency and lowliness, similarly depicted in myths as a primitive and immature being. Both mystical and mythological traditions emphasize the importance of passing from the initial immature state toward perfection and transcendence.

Second Step: Liberation from Self, Flight Toward Meaning: Researchers of initiation rites describe the "transition" stage as the middle and important part where individuals enter after separation. This stage includes states of non-belonging while moving toward change. At this stage, individuals are in a state of "suspension" and "transformation" requiring specific rites and ceremonies preparing them for entering the new state. In truth, this stage is not only separation from the past but dynamic movement toward transformation.

Seclusion of Light: Separation from Earth to Union with Soul: One of these rites is seclusion (khalwa) and retreat, introduced as fundamental stages in the path of spiritual wayfaring and attaining inner vision. In Sufism, khalwa means intimate conversation of the secret with God Almighty where no other has place—this is the true meaning of seclusion. Important aspects of seclusion in mysticism include forty-day retreats (chilla-nishīnī) where wayfarers engage in forty days of complete seclusion practicing austerity and worship. The number forty in many cultures and religions symbolizes completion and maturity.

Sacred Precinct: Threshold of Light and Liberation: Sacred places, including worship sites and khānaqāhs (Sufi lodges), play very important roles in spiritual transcendence processes. These places with their spiritual characteristics and peaceful atmosphere provide suitable ground for seclusion and forty-day retreats. In these spaces, wayfarers distance from worldly disturbances and concentrate on inner meanings and spiritual manifestations.

Guide of Light: Torch-Bearer of the Path of Truth: The spiritual master (pīr) as an essential role in initiation and passage processes plays a key role in spiritual elevation and realization toward perfection. This guide not only knows external and internal paths of wayfaring but is aware of path dangers and can protect wayfarers from slips and deviations. In Islamic mysticism and mythology, the concept of "pīr" or guide plays very important roles in wayfaring processes and spiritual progress.

Third and Final Step: Resurrection of Soul: The final stage is rebirth where wayfarers are reborn. This rebirth means complete transformation in identity and spiritual state. The earthly body at this stage reconciles with its true self and attains a level of perfection and transcendence previously inaccessible.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

This transformation is realized through spiritual deeds and spiritual wayfaring performed along the path, allowing attainment of new spiritual existence.

Conclusion

The outcome of this research demonstrates that earth, in the connection among myth, initiation rites, and mysticism, is no longer merely a natural element but a dynamic multifaceted symbol of humanity's transcendent path. This element in myths initiates human creation and symbolizes connection with earth and life; in initiation rites marks the starting point of separation from worldly attachments as prelude to entering sacred realms; and in mysticism symbolizes humility, acceptance, and inner capacity for transformation and ascension to higher existential levels.

This spiritual journey, by passing material earthly limitations and with guidance of spiritual master, enables wayfarers to step from material level toward absolute truth and human perfection. Earth in this path elevates its position from a low unstable element to a sacred luminous element—a ground where humans are born, mature, purified, and reach the station of Perfect Human. Such reading of earth transforms it into a cipher of transformation, spiritual birth, and unity with the sacred—exactly the point Jami and Shaykh Mahmud Shabestari consider the initial rank of wayfaring.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

پژوهشنامه عرفان
شاپای چاپی: ۵۱۳۵-۲۵۳۸ شاپای الکترونیکی: ۸۴۲۱-۲۹۸۰
erfanmag.ir
انجمن علمی عرفان اسلامی ایران
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

اسطوره‌های خاکی: تجلی عرفان در آیین تشرف

(موردکاوی: عبدالرحمن جامی، شیخ محمود شبستری)

لیلا مطیع شیرازی[۱] | محمدهادی خالق‌زاده[۲]✉ | محمدرضا معصومی[۳]

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: l.motieshirazi@iau.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: mo.khaleghzadeh@iau.ac.ir
۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج ، ایران. رایانامه: mohammadreza.masoumi@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱

کلیدواژه‌ها:
عرفان، خاک، اسطوره، آیین تشرف.

چکیده

در ادبیات عرفانی، یکی از مفاهیم کلیدی، تعالی و ارتقای انسان از مقام خاکی تا مرتبه افلاک است. در این مسیر، خاک، به‌عنوان نماد تحول و تجدید، در بسیاری از آیین‌های کهن و اساطیری نقش محوری ایفا می‌کند. این عنصر به دلیل قابلیت دگرگونی، به‌ویژه در فرآیندهای روحانی و عرفانی مورد توجه قرار می‌گیرد. در اساطیر نیز، خاک به‌عنوان نمادی از تغییر و تحول شناخته می‌شود، چراکه این گوهر مادی قادر است با کمک مراحل معنوی و هدایت پیر، به ویژگی‌های حقیقی و معنوی دست یابد. هدف اصلی این مقاله آن است که نشان دهیم چگونه عنصر مادی و بی‌ارزش خاک با عبور از مراحل سه‌گانهٔ جدایی، گذار و الحاق قادر خواهد بود در قالب انسان کامل به تشرّف و بلوغ نهایی و روحانی دست یابد. مقاله حاضر با استفاده از رویکرد اسطوره‌شناسی و تحلیل اشعار دو تن از عرفا، به بررسی تحول خاک تا افلاک می‌پردازد. خاک، به عنوان نمادی مادی، از طریق این مسیر معنوی، به فناء فی‌الله و اوج کمال انسانی می‌رسد. روش این تحقیق توصیفی–تحلیلی بوده و بر دگردیسی روحانی خاک تمرکز دارد.

استناد: مطیع شیرازی، لیلا، خالق‌زاده، محمدهادی، و معصومی، محمدرضا (۱۴۰۴). اسطوره‌های خاکی: تجلی عرفان در آیین تشرف (موردکاوی: عبدالرحمن جامی، شیخ محمود شبستری). *پژوهشنامه عرفان*، ۱۷ (۱)، ۲۲۷–۲۰۵.
DOI: http//doi.org/10.66224/erfan.17.1.205
ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.
© نویسندگان.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

۱. مقدمه

به باور بسیاری از محققان، از جمله *میرچا الیاده*، *ویکتور ترنر*، *آرنولد وان جنپ* و *جوزف کمپبل*، سه مرحله اساسی در آیین تشرف وجود دارد: پیشاگذار،گذار و تولد دوباره یا نوزایی (به تعبیر *الیاده*)؛ جدا شدن، گذار(لایمنال) و ادغام (به تعبیر *ترنر*)؛ جدایی، گذار و الحاق (به تعبیر *وان جنپ*)؛ و جدایی، تشرف و بازگشت (به تعبیر *کمپبل*)؛ که عبور از آنها می‌تواند سبب بلوغ و تعالی شود و نشانه ورود به مرحله جدید است. در آیین‌های تشرف و مراسم گذار، فرد با عبور از مراحل مختلف، به دگرگونی درونی می‌رسد که او را از جهان مادی و خاکی به ساحت‌های معنوی و روحانی نزدیک‌تر می‌کند. از دیدگاه اندیشه‌های ابتدایی، این مراسم‌ها پیوندی نمادین با باروری و زایایی خاک و زمین دارند. در سیر این تحول، «خاک» دیگر صرفاً یک عنصر طبیعی نیست، بلکه به نمادی عمیق از تغییر و رشد در وجود انسان تبدیل می‌شود؛ نمادی که به‌روشی روشن و معنادار، پایان یک مرحله و رسیدن به حقیقت انسانی را نشان می‌دهد. این استحاله نه تنها بیانگر بلوغ درونی فرد است، بلکه نشان‌دهنده دستیابی به یک وضعیت کامل و متعالی است. خاک در تفکر عرفانی نیز به عنوان نماد جدایی و گذار تلقی می‌شود که در فرایند استحاله خود، از مرحله باروری (مادر–زمین) به جایگاه والای انسانی، مسیری پیچیده و کمال‌یافته را طی می‌کند. وجود مادی و خاکی انسان برای دستیابی به الحاق و بلوغ معنوی، ناگزیر از گذراندن مراحل آزمون‌های سخت و دشوار است تا از خاک به افلاک برسد. این تطابق با نگرشی آیینی به خاک، فرآیند تحول و تعالی را توجیه می‌کند.

مسأله اصلی این جستار بررسی این است که بر اساس نظریه محققان درباره آیین‌های گذار، چگونه نماد استحاله خاک از نقش مادر–زمین به حقیقت وجود انسانی در مراحل جدایی، گذار، و الحاق تبدیل می‌شود؟

۱–۱. هدف پژوهش و بیان مساله

هدف این پژوهش، بررسی دقیق و جامع استحاله عنصر خاک در متون عرفانی و ارتباط آن با مفاهیم اسطوره‌ای و کهن‌الگویی است. خاک به‌عنوان یک نماد غنی و چندوجهی، نه‌تنها نمایانگر ریشه‌های مادی انسان، بلکه به‌عنوان یک عنصر مقدس در فرآیندهای روحانی و معنوی شناخته می‌شود. در این راستا، پژوهش حاضر به دنبال تحلیل چگونگی انتقال این مفهوم از عرصه اسطوره به ساحت عرفان و مراحل سلوک آن به‌عنوان یک عنصر معنوی است. این مطالعه به تبیین دقیق مراحل مختلفی می‌پردازد که سالک در مسیر سلوک و ارتقاء روحانی طی می‌کند.

این پژوهش به شیوه توصیفی–تحلیلی و بر اساس بررسی‌های کتابخانه‌ای و داده‌کاوی از منابع و پایگاه‌های معتبر علمی انجام شده است. هدف این مطالعه، بررسی و تحلیل چگونگی تحول و تکوین خاک به‌عنوان مهم‌ترین نماد تشرف، از نقش ابتدایی آن به‌عنوان مادر–زمین تا جایگاه آن در تحقق انسان کامل است. برای دستیابی به نتایج پژوهش، اشعار *جامی* و *شیخ محمود شبستری* به شیوه گزینشی انتخاب و مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

۲–۱. سوالات پژوهش

۱– عنصر مادی «خاک»، در مسیر دستیابی به تعالی معنوی، چه مراحل و تحولاتی را طی می‌کند و این گذار چگونه در ساختار متون عرفانی بازتاب می‌یابد؟

۲– چگونه «خاک» از نمادی بیرونی به تجربه‌ای درونی و مرحله‌ای از سیر عرفانی در آثار *جامی* و *شیخ محمود شبستری* تبدیل می‌شود؟

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

۳-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

با نگاهی نو به عرفان و بهره‌گیری از رویکرد اساطیری در تحلیل آن، می‌توان به فهمی جدید از آیین‌ها و مناسک، که از اسطوره‌های باستان به عرفان و تصوف ایرانی–اسلامی رسیده‌اند، دست یافت. از سوی دیگر، بررسی و تحلیل عناصر اساطیری و ساختارهای کهن و آیینی در متون عرفانی، بستر مناسبی را برای درک عمیق‌تر و گسترده‌تر بسیاری از مؤلفه‌ها و مفاهیم عرفانی فراهم می‌آورد. این مقاله از دو جنبهٔ موضوعی و تحلیلی، به عنوان یک پژوهش نوین و کم‌سابقه مطرح می‌شود. تحقیقات پیشین عمدتاً به بررسی جنبه‌های نمادین خاک در اساطیر و اندیشه‌های عرفانی پرداخته‌اند، اما به تحلیل فرآیند تغییر و تحول خاک از وضعیت پست آن به مقام انسان متعالی که لایق پذیرش مسئولیت خطیر بار امانت است، توجهی نشده است. فقدان مطالعاتی بر پایه این الگو در عرفان اسلامی، خلاء قابل توجهی در مباحث تحلیلی این حوزه را نمایان می‌سازد.

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر، تاکنون مقاله علمی یا اثری مستقل منتشر نشده است و جستارهایی که به‌لحاظ مبانی بحث و چهارچوب نظری با مقاله پیش‌رو اشتراکاتی دارند، به لحاظ موضوع محوری با این پژوهش متفاوت هستند. *میرچا الیاده*، اسطوره‌شناس رومانیایی، نخستین بار در کتاب «آیین‌ها و نمادهای تشرف: اسرار تولد و تولد دوباره» به‌صورت کامل فرایند تشرف را از دیدگاه نقد اسطوره‌شناسی مطرح نمود. پیرامون نقش اساطیری عنصر خاک در ادبیات فارسی نیز تحلیل‌ها و پژوهش‌هایی صورت گرفته است، از جمله:

میترا قرغانی (۱۴۰۱) در مقاله «بررسی تطبیقی عنصر خاک در اساطیر و هنر ایران باستان»، ابتدا به تحلیل عنصر خاک در اسطوره و هنر ایران باستان پرداخته و نتیجه گرفته است که به دلیل اهمیت خاک در زندگی و حیات اجتماعی بشر، این عنصر همواره نزد ادیان و مذاهب و انسان کهن، مقدس بوده است.

حسین آریان (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل اسطوره خاک در اندیشه خیام نیشابوری»، در پی اثبات این نکته است که اسطوره‌اندیشی *خیام* بر مبنای «خاک» شکل گرفته است، که خود نشان از گرایش *خیام* به عنصر زایاست.

علیرضا باوندیان (۱۴۰۱) در مقاله «حکمت خاک در عرفان هنری خیام»، خاک، گل، کوزه و... را از منظر هنر عرفانی و جهان‌بینی *خیام* مورد تبیین قرار داده است، که نتیجه حاصل از آن بیانگر توجه شاعر به این عنصر در راستای نهادینه‌سازی مقصد حکمی خویش می‌باشد.

از جمله مقالات علمی که تاکنون پیرامون آیین تشرف چاپ و منتشر شده است می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

شایان‌مهر و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل و بررسی آیین تشرف از اسطوره تا عرفان با تکیه بر نظر میرچا الیاده، مورد کاوی: مثنوی‌های عطار و مثنوی مولوی»، که حول محور آیین تشرف و مناسک گذار در ادبیات عرفانی و اسطوره می‌چرخد، به بررسی نظر *الیاده* و نمادهای اساطیری مرتبط با آیین تشرف در آثار *عطار* و *مولوی* پرداخته است.

حسنی و *درودگریان* (۱۴۰۱) در مقاله «بازنمایی گذار عرفانی ابوسعید ابوالخیر در چارچوب نظریه مناسک گذار»، سه مرحلهٔ «گسست، گذار و پیوند دوباره» در اندیشه *الیاده* را در *اسرارالتوحید* و سلوک عملی شیخ *ابوسعید* بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که *ابوسعید* به‌عنوان متشرّف در مسیر تعالی روحی خویش، به یک ضدّ ساختار در تصوف روزگار خویش تبدیل شده است.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

حسینی مؤخر و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی و تحلیل مراحل گذر و سلوک و تشرف در اسطوره و عرفان» به بیان درست رابطه عرفان و اسطوره و نیز شناسایی جلوه‌ای از آیین‌های اسطوره‌ای در داستان‌های *اروپ* و مشابهت‌های آن با داستان‌های *مثنوی* می‌پردازد.

۳. بحث و بررسی

بررسی و تأمل در ماهیت و چیستی انسان، همواره از مهم‌ترین مباحثی بوده که ذهن متفکران، اندیشمندان و عارفان مسلمان را به خود مشغول کرده است. در این راستا، عرفان و تصوف اسلامی، اهمیت ویژه‌ای برای جایگاه وجودی انسان در عالم هستی قائل است. این مکاتب، خاک را به عنوان عنصری اولیه و ظاهراً کم‌ارزش می‌نگرند که در فرایند تحول و سیر روحانی، به مرتبه‌ای والاتر می‌رسد. در حقیقت، این عنصر به یکی از ارکان اصلی وجود انسانی تبدیل می‌شود که می‌تواند به کمالات معنوی و فضایل الهی دست یابد. این دیدگاه بر آموزه‌های قرآنی استوار است، جایی که خداوند در آیاتی مانند آیه ۷۲ سوره زخرف به واگذاری امانت الهی به خاک اشاره می‌کند. همچنین، در آیه ۷ سوره سجده، خداوند به آفرینش انسان از خاک تصریح می‌کند: «وَ بَدَأَ خَلْقَ الإِنسَانِ مِن طِينٍ: و آفرینش انسان را از گِل آغاز کرد». این آیات مبین آن است که خاک نه تنها به‌عنوان ماده‌ای فیزیکی، بلکه به‌عنوان ظرفی برای پذیرش انوار و اسرار الهی در نظر گرفته شده است. این مفهوم بر ظرفیت‌های درونی خاک در مسیر تحول وجودی تأکید دارد. در تعامل با نیروی روحانی انسان، خاک می‌تواند به مرتبه‌ای متعالی دست یابد و تجلی‌گاه فضایل الهی گردد.

۳-۱. تجلیات خاک در اسطوره‌ها و متون دینی ابراهیمی

در باورهای زرتشتی، خاک به‌عنوان یکی از آفریده‌های اهورامزدا، نماد پاکی و حاصل‌خیزی است و در مناسک دینی به‌عنوان نماد زایش و زندگی مورد احترام قرار می‌گیرد. در آیین‌های هندو نیز، خاک به‌عنوان مادر–زمین و منشأ حیات، جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان سرچشمه قدرت باروری و زندگی ستایش می‌شود(دوشن گیمن، ۱۳۹۸: ۱۱۳).

در دین یهود، انسان، بر اساس روایت‌های کتاب مقدس، از خاک آفریده شده است. این نگرش به‌ویژه در زبان عبری منعکس شده است؛ چراکه واژه «آدام» به معنای «مرد» و همچنین «خاک» است(ببرلین، ۱۳۸۶: ۱۲۷). این نگرش، به‌ویژه در متون دینی یهودی تأکید می‌کند که خاک نه تنها مبدأ آفرینش انسان، بلکه نماد پیوند عمیق میان مخلوقات و جهان مادی است(ر.ک. سفر پیدایش، ۲:۷).

در آموزه‌های مسیحیت، خاک به‌عنوان نمادی از تحولات معنوی و معنای عمیق‌تر زندگی معرفی شده است. عیسی مسیح در برخی از تعالیم خود، همچون داستان «دانه خردل» و «بذر گندم»، به خاک به‌عنوان عنصری که در آن دانه‌ای کاشته می‌شود و به بار می‌آید، اشاره کرده است. او در تمثیل‌های خود ، از این نماد برای نشان دادن رشد و تحول درونی انسان استفاده کرده است(ر.ک. جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۵۹).

از بُعد اسلامی نیز قرآن مجید درباره آغاز پیدایش انسان تعبیرات گوناگونی دارد. در آیه ۲۰ سوره روم اذعان شده است: «وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ: از نشانه‌های او این است که شما را از خاک آفرید» و در جای دیگر آمده است: «يا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُم فِي رَيبٍ مِن البَعثِ فَإِنَا خَلَقناكُم مِن تُراب: ای مردم! اگر درباره رستاخیز شک دارید، ما شما را از خاک آفریدیم»(حج: ۵۰). در میزان اهمیت و بزرگی آفرینش زمین همین بس که خداوند در قرآن کریم سوگند می‌خورد که آفرینش زمین، از آفرینش انسان، که خداوند با آفرینش او، خود را أحسَن الخَالِقین نامید، برتر است: «لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ: بی‌گمان آفرینش آسمان‌ها و زمین، از آفرینش انسان بزرگتر و برتر است، ولی بیشتر مردم نمی‌دانند.»(غافر: ۵۷)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

همچنین، در اساطیر ایرانی، خاک یا زمین به‌عنوان عنصری مقدس شناخته می‌شود. *علامی* تأکید دارد که خاک در اساطیر ایرانی، نه تنها به‌عنوان عنصر مادی، بلکه به‌عنوان منبع حیات و تجلی‌گاه نیروهای الهی مورد توجه قرار می‌گیرد. او معتقد است که خاک به‌عنوان بخشی از دایره مقدس طبیعت، نقش بسزایی در فرآیندهای آفرینش و تحول روحانی دارد(ر.ک. علامی، ۱۳۸۶: ۱۲۶).

۲-۳. مادر خاک: زنِ آفرینش

اسطوره، ناقل سرگذشتی قدسی و مینویی است؛ راوی واقعه‌ای است که در زمان اولین همه چیز رخ داده است. اسطوره همیشه متضمن روایت یک خلقت است(ر.ک. الیاده، ۱۳۷۶: ۱۴). خاک به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین و پرارزش‌ترین عناصر در ساختار جهان و طبیعت، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. در اسطوره‌شناسی باستانی ایران، خاک نماد باروری، زایش، برکت و مادر همه موجودات بوده و با شخصیت سپندارمذ پیوندی عمیق دارد. می‌توان خاک را به‌عنوان عنصری بنیادی دانست که نقش مهمی در آفرینش انسان و تشکیل بدن مادی او ایفا می‌کند. تقدیر زمین، بار گرفتن، زاییدن مستمر، و زندگی بخشیدن به هر چیز بی‌جان و سترونی است که به خاک بازمی‌گردد(ر.ک. عفیفی ،۱۳۷۴: ۱۴۹). به یقین، این همان چیزی است که در مورد زن و مادر هم صدق می‌کند؛ چراکه زن نیز زاینده و پرورش‌دهنده است و از منظر این قدرت، با الهه زمین هم‌ذات است(ر.ک. کمپل، ۱۳۷۷ :۱۳۳).

عنصر خاک، در میان عناصر چهارگانه، بی‌حرکت‌ترین و بی‌تکاپوترین عنصر است و به همین دلیل، در جاندارانگاری اساطیری، از کمترین پویایی ممکن برخوردار شد و با توجه به اینکه در طبیعت نیز محملی برای رویش گیاهان و نباتات است، در اساطیر نیز نقش مادهٔ اولیه را در آفرینش مادی عهده‌دار شده است.»(قائمی و دیگران، ۱۳۸۸: ۶۶) در اسطوره‌شناسی، خاک به‌عنوان عنصری پویا و زاینده، نقشی اساسی در کیهان‌شناسی و نمادپردازی دارد. همچنین، خاک با زمین به‌عنوان مادر کبیر و عامل پیدایش عالم، پیوندی عمیق دارد و در این نقش، نمایه‌ای از باروری و آفرینندگی بی‌پایان به شمار می‌آید. «افلاطون نیز در نظریه عناصر خود، خاک را یکی از چهار عنصر اساسی جهان می‌داند که با ویژگی‌های پایداری و ماندگاری مرتبط است و در تعامل با دیگر عناصر، بستر رشد و زندگی را فراهم می‌آورد.»(راسل، ۱۳۸۱: ۴۵) در اسطوره‌های یونانی، گایا(زمین) تجسم خاک است، مادر زمین و منشأ همه چیز در جهان تلقی می‌شود و از دل خود، حیات و موجودات را می‌پروراند(ر.ک. دورانت. ۱۳۹۱: ۱۸۵). این پیوند نمادین میان خاک و باروری در بسیاری از فرهنگ‌های باستانی مشترک است و در ادبیات و هنر نیز به‌صورت گسترده‌ای بازتاب یافته است، به‌طوری‌که «خاک اغلب به‌عنوان نمادی از زایش، پایداری و استمرار زندگی تجسم یافته و مورد ستایش قرار گرفته است.»(الیاده، ۱۳۸۱: ۸۷) در اساطیر کهن ایرانی، خاک به‌عنوان یکی از عناصر اصلی و مهم در آفرینش شناخته می‌شود. بر اساس روایت *بندهشن*، «خاک سومین مخلوق اهورامزدا به شمار می‌آید و در روند آفرینش جایگاهی ویژه دارد.»(بهار، ۱۳۸۵: ۴۵). نخستین آفریده اهورامزدا، کیومرث، از خاک ساخته شده و این مادهٔ اولیه در خلق او نقش کلیدی ایفا کرده است. «ایزدبانوی زمین، سپندارمذ، نطفه اولین مخلوق را در خود پرورش داده و از این نطفه، دو موجود به نام مشی و مشیانه به‌صورت گیاهی و با تنه‌ای مشترک پدید آمدند.»(کریستین‌سن، ۱۳۹۸: ۶۳)

نقش سپندارمذ در اساطیر ایرانی، به‌عنوان ایزدبانوی زمین و باروری، با مفاهیم آیین تشرف و نظریات روان‌شناختی پیوند دارد. او به‌عنوان نماد خاک و فرآیندهای تحول، نمایانگر گذار از وضعیت ابتدایی به وضعیت برتر و کامل‌تر است. این پیوندها نشان‌دهنده اهمیت خاک به‌عنوان عنصری بنیادی در آفرینش و تحول روحانی هستند. بنابراین، نقش سپندارمذ به‌عنوان محافظ و پرورنده خاک، این سیر تحولی را در سطح معنوی و فرهنگی برجسته می‌کند.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

در حوزه روان‌شناسی و اسطوره‌شناسی، خاک به‌مثابه نمود سیر تکاملی نفس و تعالی معنوی اهمیت خاصی دارد. *یونگ* بر این باور است که «خلقت انسان از گل و خاک، بیانگر نظم یافتن ماده خام و بی‌تحرک به شکل ساختاریافته است و نشان‌دهنده فرآیندهای ناخودآگاه و درونی است که انسان را به سوی تعالی هدایت می‌کند.»(یونگ، ۱۳۷۳: ۲۱۳)

بر اساس متون باستانی، ایزدان خاک شامل سپندارمذ، زامیاد (یا زامیزت) و ایزد پرتهوی می‌شوند. «در ایران باستان، این ایزدان به‌گونه‌ای با عناصر دیگر طبیعت نیز پیوند خورده‌اند، همچون میتره–ورونه و ایزد آگنی که هم‌زمان نگهبان آب، خاک و آتش هستند.»(هوک، ۱۳۶۷: ۴۸) این پیوند معنوی میان سپندارمذ و زمین، تجلی عشق او به آفریدگان و نقش او در باروری و رشد است؛ ازاین‌رو، از طریق جشن‌های سنتی، همواره به عنوان نماد حاصلخیزی و زندگی، در قلب آیین‌های ایرانیان جای دارد.

در اسطوره‌های یونان، گایا، الهه زمین و تجلی زایش و باروری، از پیوند با اورانوس، خدای آسمان، نسلی بی‌شمار از خدایان و موجودات را به جهان آورد. این اتحاد مقدس میان زمین و آسمان، تجسمی از پیوندی عمیق و بارورکننده در بطن طبیعت است. به همین سبب، گایا به‌عنوان مادر هستی و منشأ همه موجودات، در میان یونانیان باستان به‌شدت مورد پرستش قرار می‌گیرد.

۳–۳. آیین تشرف

«تشرف» یا «پاگشایی» به مجموعه ای از مناسک، آیین‌ها و کردارهای نمادین، با هدف ایجاد تحول روحی و اجتماعی در فرد برای گذر از یک مرحله حیات زیستی و فرهنگی به مرحله دیگر اطلاق می‌شود. بنابراین، «تشرف معادل اســت بــا تغییری اساسی در وضعیت وجودی شخص.»(الیاده، ۱۳۹۲: ۸) هدف اصلی آیین تشرف، تحول عمیق فرد در سطوح وجودی، فکری و اجتماعی است. *الیاده* آیین تشرف را به مثابه سفری به سوی نوعی «تولد دوباره» توصیف می‌کند. فرد از خلال مراحل تشرف، از قید و بندهای مادی و خاکی رها شده و به نوعی، به اصل الوهی و معنوی خود بازمی‌گردد(ر. ک. همان: ۸). این دیدگاه در عرفان اسلامی نیز به خوبی نمایان است. *پورجوادی* در آثار خود تأکید دارد که آیین‌های عرفانی و تشرف در اسلام، همچون مسیر سلوک، دقیقاً هدفشان تربیت نفس و رسیدن به درجات معنوی بالاتر است. او تصریح می‌کند که سالک باید از طریق گذار از مراحل مختلف تهذیب نفس، از وجود خاکی و جسمانی خویش عبور کرده و به ساحت قدسی دست یابد(ر.ک. پورجوادی، ۱۴۰۳: ۱۹۹). در کنار این، *هانری کربن* نیز آیین تشرف را در ادبیات عرفانی و حکمی ایران، به مثابه نوعی استحاله معنوی معرفی می‌کند. او معتقد است که این آیین‌ها، فرد را از جهان مادی به جهان معنوی منتقل می‌کنند. این دیدگاه با نظر *الیاده* درباره گذار از وضعیت دنیوی به وضعیت قدسی هماهنگ است. به باور *کربن*، این تحول معنوی در عرفان اسلامی نوعی «تولد دوباره» به شمار می‌رود(ر.ک. کربن، ۱۴۰۱، ج۱: ۳۹۵). حکیمی نیز در راستای این اندیشه‌ها، تأکید دارد: «انسان باید بُعد خاکی و جسمانی خود را تعالی بخشد تا به کمال روحی و معنوی برسد.»(حکیمی، ۱۳۸۸: ۹۲) این دیدگاه حکیمی با نظریه *الیاده* درباره آیین تشرف و ارتباط آن با تحولی اساسی در وجود فرد و رسیدن به سطح معنوی، هم‌خوانی دارد. در حقیقت، آیین تشرف و رازآموزی، نماینده یکی از مهم‌ترین پدیده‌های روحانی در تاریخ بشریت است. در جوامع ابتدایی از طریق مراسم تشرف و استحاله و دگرگونی حاصل از آن، انسان–آنچه که هست–به آنچه که باید باشد تبدیل می‌شود؛ یعنی موجودی که آمادۀ پذیرش زندگی روحانی است.

۴–۳. از خاک تا افلاک : تجلی استحاله خاک

عنصر مادی خاک در فرهنگ اسلامی و قرآنی به‌عنوان جوهره اصلی وجود انسان شناخته شده است. خاک در ادبیات عرفانی به عنوان عنصر اصلی کالبد انسانی می‌تواند به مقام انسان کامل تشرّف یابد. در این رویکرد، وجود خاکی استحاله می‌یابد تا با سیر و سلوک معنوی، به تعالی و تقدس دست یابد. این روند تکامل نفس، که در آیین‌های مذهبی و عرفانی، به عنوان «تشرف» شناخته

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

می‌شود، شامل مراحلی است که نخستین بخش آن «گسست» یا «پیش‌گذار» نامیده می‌شود و به‌طور کلی، به انتقال از دنیای مادی به دنیای روحانی اشاره می‌کند. در تطبیق این نظریه با دیدگاه‌های *ویکتور ترنر*، *آرنولد وان جنپ* و *جوزف کمپبل*، می‌توان گفت که مراحل تغییر و تحول در مناسک و آیین‌های گذار، نظیر آنچه که در عرفان اسلامی و سایر متون صوفیانه و دینی آمده است، معادل مفاهیم «جدا شدن»، «آستانه» و «بازگشت» در نظر گرفته می‌شوند. در متون اسلامی و صوفیانه، مفهوم خاک، به‌عنوان بُعد ظاهری انسان و ورود به مرحله‌های معنوی و روحانی، به‌طور مکرر مطرح شده است. «در این جریان، خاک عنصری به ظاهر پست پنداشته می‌شود که صفاتی عالی اما پوشیده در آن تعبیه شده که حکمت الهی از اسرار آن آگاه است، بنابراین خداوند با آمیزش گوهر روحانی انسان با خاک پرده از اسرار خاک برمی‌دارد.»(ماحوزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۱۳) این دیدگاه‌ها با نظریات *ترنر*، *وان جنپ* و *کمپبل* تطابق دارند و نشان‌دهنده آن است که هرچند انسان از خاک آفریده شده است، اما از طریق فرآیندهای تحول و گذار، می‌تواند به تعالی و رشد معنوی دست یابد. در این صیرورت، انتقال از حالت خاکی به حالت معنوی و الهی، به‌عنوان یک سفر روحانی و دینی در نظر گرفته می‌شود. همچنین، انسان به یک مرحله از درک عمیق و ارتباط با مبدأ الهی نائل می‌آید.

در بررسی‌های اساطیری، جهان به دو قلمرو اصلی تقسیم می‌شود: قلمرو زمینی و آسمانی. در اندیشه‌های باستانی، آسمان و افلاک به‌عنوان مناطق مقدس و نامحدود، مکان سکونت خدایان و جهان اسرارآمیز تلقی می‌شدند(ر.ک. بهار، ۱۳۹۶: ۴۵). این بخش از جهان به دلیل قداست و دوری از دسترس بشر اولیه، به‌عنوان نمادی از الوهیت و قدرت‌های فوق‌العاده به‌شمار می‌رفت و ستارگان و اجرام آسمانی به‌عنوان تجسم‌های نمادین از این خدایان در نظر گرفته می‌شدند. در مقابل، زمین و خاک، به‌عنوان فضای ملموس و قابل دسترس، در آموزه‌های تصوف و منابع عرفانی جایگاه ویژه‌ای دارد. در این دیدگاه، خاک به‌عنوان عنصر اساسی خلقت انسان و محل واقعی زندگی او شناخته می‌شود. به‌طور خاص، در آموزه‌های تصوف، زمین نه‌تنها به‌عنوان مکان هبوط انسان، بلکه به‌عنوان مبدأ اصلی و بنیادین زندگی و تجربیات او در نظر گرفته می‌شود. این تأکید بر ارتباط عمیق میان انسان و خاک، بیانگر اهمیت حیاتی زمین به‌عنوان بستر اصلی زندگی و پیوند بنیادی انسان با دنیای مادی است. بر اساس آموزه‌های تصوف و عرفان، خاک، بنیاد و اساس خلقت انسان به شمار می‌آید و زمین، مأمن و محل هبوط اوست(ر.ک. ماحوزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۱۰). این نگرش بر این باور استوار است که وجود و زایش انسان از توده‌ای خاکی است؛ ازاین‌رو، جسم او پیوندی عمیق با ماده و عالم طبیعت دارد. در سلوک عرفانی، سالک که در پی تعالی و وحدت با حقیقت است، باید از وضعیت خاکی و مادی خود عبور کند و به سطوح بالاتر از آگاهی و نور دست یابد. در این مسیر، جسم و تن آدمی که از خاک خلق شده، به‌عنوان مانعی در راه صعود روحانی به‌شمار می‌آید. این جسم به‌طور معمول در عرفان مورد مذمت قرار می‌گیرد، چراکه مادیات و امور دنیوی را به‌عنوان موانع و محدودیت‌هایی در مسیر رستگاری و کمال روحی می‌نگرند. با این حال، آموزه‌های عرفانی تأکید دارند که این تن خاکی، در حقیقت، فرصت و وسیله‌ای است برای دستیابی به تعالی(یزدان‌پناه، ۱۳۹۳: ۵۰۲). از طریق رهایی از قید و بندهای جسمانی و عبور از مرحله مادی، سالک می‌تواند به روشنایی و کمال روحانی برسد. این فرآیند به‌معنای گذر از عالم خاکی به عالم نور و حقیقت است، جایی که انسان قادر است به شناختی عمیق از خود و اتحاد با حقیقت مطلق نائل آید. *نجم‌الدین رازی* در *مرصادالعباد* آورده است: «عزرائیل به فرمان خداوند از خاک به مقدار چهل ارش برداشت و آن را میان طائف و مکه فروریخت. از آن خاک، خلقت اولیه و گل آدم(ع) سرشته گردید.»(نجم‌الدین رازی، ۱۳۹۱: ۴۴)

۵-۳. گام نخست: رهایی از بند خاک

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

اولین مرحله از آیین تشرف در مناسک گذار، هم در سنت‌های عرفانی و هم در اساطیر، به تحول از وضعیت جسمانی و خاکی فرد می‌پردازد. در این مرحله، سالک یا فرد نوآموز، که در آغاز مسیر سلوک معنوی خود قرار دارد، به‌عنوان موجودی خاکی و بی‌ارزش تلقی می‌شود. این وضعیت ابتدایی، نمادی از نقص و بی‌پایگی جسمانی است که به‌طور مشابه در اسطوره‌ها نیز به شکل موجودی اولیه و ناپخته توصیف می‌شود. در اساطیر، این مرحله غالباً به‌عنوان وضعیت اولیه‌ای که در آن، فرد در حال حاضر در دنیای مادی و فانی قرار دارد، شناخته می‌شود. برای مثال، در اساطیر کهن، انسان اولیه معمولاً در وضعیتی ابتدایی و ناپخته به تصویر کشیده می‌شود که برای رسیدن به کمال و تحولی عمیق باید از مراحل متعدد آزمون‌ها و ابتلائات عبور کند(ر.ک. الیاده، ۱۳۸۱: ۶۸). این شباهت‌ها به‌ویژه در روند عبور از وضعیت اولیه و رسیدن به مرتبه‌ای از کمال معنوی و روحانی در عرفان نیز مشهود است. در این فرآیند، فرد با بهره‌گیری از عشق الهی و تلاش مستمر برای رهایی از قید و بندهای مادی و جسمانی، به تدریج به شایستگی‌های روحانی و بلوغ معنوی دست می‌یابد. این تغییر و تحول، نتیجه پیوستن به فرآیندهای روحانی و عبور از مراحل آزمون است که فرد را به مرتبه‌ای از کمال و تحقق می‌رساند. بنابراین، هر دو سنت عرفانی و اسطوره‌ای بر اهمیت عبور از وضعیت ابتدایی و ناپخته به سوی کمال و تعالی تأکید دارند. در آثار عارفانی مانند *عبدالرحمن جامی* و *شیخ محمود شبستری*، مضامین مرتبط با خاکی بودن وجود انسان و پستی آن به‌خوبی انعکاس یافته است. این ابیات، نشان‌دهنده طبیعت خاکی انسان و نیاز به تعالی روحانی برای رهایی از این محدودیت است. *جامی* در ابیاتش بارها به مفهوم خاکی بودن انسان اشاره کرده و بر لزوم رشد و تعالی انسان از این حالت مادی تأکید کرده است. مانند بیت زیر، که بر لزوم فروتنی و افتادگی انسان، به عنوان نمادی از تواضع و درک محدودیت‌های وجودی، تأکید شده است:

خوبان که سرشته زآب و خاکند　　گر پاک دلی ز اصل پاکند

حسن ازل است اصل ایشان　　عیش ابد است وصل ایشان

(جامی، ۱۳۸۹: ۷۸۶)

در بیت فوق شاعر اشاره می‌کند که انسان از جهانی غیرمادی به جهان خاکی وارد شده و بدن مادی او تنها نقشی است که در این جهان به خود گرفته است.

ساختاری که *جامی* در خلقت آدمی به دست پروردگار تبیین می‌کند، نشان‌دهنده میزان عشق خالق نسبت به مخلوق است. این حبّ و عشق، در تمام اجزای جهان، از فرش تا عرش و از جمله جسم سرشته از خاک، سیلان و جاری است:

خاک از این عالی بنا بر خاک گردون سر کشید　　تا بنای عالم است این‌سان عمارت کس ندید

بینمش پاک از سرشت آب و گل گویا خدای　　همچو قصر خلدش از یک دانه گوهر آفرید

...

بر مشام جان زند بوی گلاب از فرش او　　شه چو جان است و جهان چون تن مبارک منزلی

بس که آب لطف از گل‌های سقف او چکید　　کاندر او جان جهان خواهد به دولت آرمید

(همان: ۷۹۴)

جامی در مرثیهٔ زیر، که در فراق محبوبش سروده است، تأکید می‌کند که تمام اجزای جهان، از جسم و جان تا خاک و افلاک، از عنصر خاکی سرچشمه گرفته‌اند و انسان باید این حقیقت را درک کند که سرانجام روزی به اصل خویش بازمی‌گردد.

شد فصل بهار و گشتم از غصه هلاک　　دارم جگری کباب و چشمی نمناک

گل‌ها همه سر ز خاک بیرون کردند　　الّا گل من که سر فرو برد به خاک

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

(همان: ۸۱۲)

در قرآن مجید، خداوند خاک را مبدأ آفرینش انسان و برخوردار از ظرفیت هدایت و تعالی روحانی معرفی می‌کند: «رَبُّنَا الَّذِی أَعْطَی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَی»(طه: ۵۰). همین معنا در عرفان اسلامی نیز بازتاب یافته است؛ چنان‌که *شیخ محمود شبستری* در *گلشن راز* با اشاره به خلقت انسان از خاک، تأکید می‌کند که در این وجود خاکی، نوری الهی نهفته است که باید از طریق سلوک عرفانی کشف و متجلی گردد. او به روشنی بیان می‌دارد که با فیض قدسی، خاک تیره که مبدأ آفرینش انسان است، به گلشنی روحانی تبدیل می‌شود:

ز فضلش هر دو عالم گشت روشن ز فیضش خاک آدم گشت گلشن

(شبستری، ۱۳۸۲: ۷۳)

شبستری در این بیت اشاره می‌کند که گرچه پیکر مادی انسان از خاک و آب ساخته شده، اما درون آن اسرار عظیمی از جهان هستی نهفته است. در حقیقت، خاک در ادبیات عرفانی عنصر اصلی کالبد انسانی است که شایستگی تشرف به انسان کامل را دارد. در این رویکرد، وجود خاکی استحاله می‌یابد تا با سیر وسلوک معنوی، به تعالی و تقدس دست یابد.

دمی از مردمی دل‌ها نوازد دمی بیچارگان را چاره سازد

به شوخی جان دمد در آب و در خاک به دم دادن زند آتش بر افلاک

(همان: ۱۱۳)

ابیات فوق نشان‌دهنده آن است که اگرچه انسان از خاک آفریده شده است و طبیعت اولیه‌اش پست و مادی است، اما این طبیعت خاکی می‌تواند با سلوک معنوی و تلاش برای تعالی، به وجودی نورانی و مقدس تبدیل شود. این مفهوم در ادبیات عرفانی، به‌ویژه با توجه به مسیر تشرف و گذار روحانی، بسیار مورد توجه بوده است. *شبستری* در اینجا به انسان به‌عنوان موجودی که از خاک با نور الهی سرشته شده است، اشاره دارد و بر شگفتی و بداعت وجودی او تأکید می‌کند:

ملایک خورده صاف از کوزه پاک به جرعه ریخته دردی بر این خاک

عناصر گشته زان یک جرعه سرخَوش فتاده گه بر آب و گه بر آتش

ز بوی جرعه‌ای که افتاد بر خاک برآمد آدمی تا شد بر افلاک

(شبستری: ۱۱۸)

این ابیات همگی در راستای بیان طبیعت خاکی انسان و لزوم رشد و تعالی او به سوی مراتب بالاتر معنوی است. در آثار *جامی* و *شبستری*، خاک همواره نمادی از ماده و پستی است، اما در عین حال عنصری است که می‌تواند به کمک سلوک و عشق الهی به نور و کمال دست یابد.

از محققان معاصر، *سید حسین نصر* در کتاب «معارف اسلامی در جهان معاصر» به اهمیت گذر از بُعد مادی به سوی بُعد معنوی پرداخته است. او معتقد است: «برای آن که انسان از قید و بندهای مادی و خاکی رها شود و به تعالی معنوی و نورانیت دست یابد، باید به مراتب بالاتری از وجود خویش صعود کند. این صعود، مستلزم اتصال به بُعد نورانی و روحانی است که در آن، جسم خاکی خود را به صفا و لطافت و دقت معنوی تبدیل کند.»(نصر، ۱۳۹۵: ۱۱۲) *نصر* در این عبارت به وضوح بر ضرورت گذر از زندگی ظاهری به سوی حقیقت قدسی تأکید دارد و روشن می‌کند که این فرآیند، به تعالی روحی و اتصال به حقیقت‌های نورانی منتهی می‌شود.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

۶–۳. گام دوم: رهایی از خویشتن، پرواز به سوی معنا

پژوهشگران آیین تشرف، مرحلهٔ «گذار» را به‌عنوان بخش میانی و یکی از بخش‌های مهم در آیین تشرف توصیف می‌کنند که فرد پس از مرحلهٔ گسست (جدا شدن)، وارد آن می‌شود. این مرحله، که آن را « انتقال، میان‌مدت» نامیده‌اند، شامل وضعیت‌هایی از عدم تعلق و در عین حال حرکت به سوی تغییر است. در این مرحله، فرد در حالتی از «تعلیق» و «تحول» قرار دارد که در آن باید با آیین‌ها و مناسک خاصی روبرو شود که او را برای ورود به وضعیت جدید آماده می‌کند. در حقیقت، این مرحله نه تنها گسست از گذشته است، بلکه حرکتی پویا به سمت دگرگونی است. فرد در این مرحله وارد نوعی گذار معنوی می‌شود و آماده است که هویتی جدید کسب کند. به‌نوعی، این تغییر نه تنها در بعُد فیزیکی، بلکه در سطح روحانی نیز رخ می‌دهد، که از نوآموز می‌خواهد به شکل کامل‌تری از خود دست یابد. *جامی* در اشعار خود بارها به اهمیت رهایی از تعلقات دنیوی و گسست از نفس اشاره می‌کند. در این ابیات، او به گسست از دنیا و حرکت به سوی مرحله‌ای متعالی‌تر می‌پردازد:

مردم چشم جهان آن نفرند که به نفرت سوی دنیا نگرند
صدق کوشان و ورع کیشانند خصم حرص و طمع اندیشانند

(جامی، ۱۳۸۹: ۴۸۸)

این بیت به معنای ترک تعلقات دنیوی و آماده شدن برای ورود به مسیر متعالی و معنوی ورع و زهد است. گسست از دنیای مادی، شرط لازم برای رسیدن به عشق الهی و تعالی روحانی است.

از دلش رغبت دنیا کم کن زان اساسِ ورعش محکم کن

(جامی، ۱۳۸۹: ۴۹۰)

او به روشنی به لحظه‌ای اشاره می‌کند که فرد از وابستگی‌های دنیوی گسسته و به مقام وصال الهی می‌رسد.

شیخ محمود شبستری نیز در منظومه *گلشن راز* به این مفاهیم اشاره کرده است. او پیاپی به نقش پیوندهای مادی و دنیوی در گمراهی انسان اشاره دارد و سالک را به رهایی از این گمراهی و رسیدن به وحدت الهی فرامی‌خواند. او معتقد است با گذر از تعلقات دنیوی، انسان می‌تواند به هدایت و آگاهی کامل برسد. وی در باب گسست از تعلقات و حرکت به سوی حقیقت و معنویت چنین سروده است:

اگر خواهی که گردی مرغ پرواز جهان جیفه پیش کرکس انداز
به دونان ده مر این دنیای غدار که جز سگ را نشاید داد مردار

(شبستری، ۱۳۸۲: ۱۲۴)

از دیدگاه او، دنیا «سجن المومن» است، که تنها از طریق ترک نفس و دلبستگی‌های دنیوی است که سالک می‌تواند به پاکی دل دست یابد. این بیت به روشنی به گسست از تعلقات مادی اشاره دارد و تأکید می‌کند که با ترک این دنیا، نور الهی به قلب فرد می‌تابد:

به سجن اندر کسی شادان نباشد اگر باشد به جز نادان نباشد
که گر در سجن میری بی‌خبروار به سجنیّت کشد آنجا نگونسار
بکن جهدی و بیرون شو ز زندان به دانایی و بگذارش به نادان

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

نشان مومنان دانسته‌ای چیست ارادت سوی آن عالم که باقیست

(شبستری، ۱۳۷۸: ۸۶)

در بسیاری از آیین‌های تشرف، این مرحله با آزمون‌های سخت و چالش‌های فیزیکی و روحی همراه است. این آزمون‌ها نمادی از تجربیات دشوار و موانعی است که فرد باید بر آنها غلبه کند تا برای ورود به مرحله نهایی آماده شود. در عرفان نیز این مرحله نمادی از ریاضت‌ها و چالش‌های درونی است که سالک باید با آنها روبرو شود تا برای ادامه مسیر آماده شود. عارفان در این دوره باید از لذت‌های دنیوی و تعلقات مادی دست بکشند و در مسیر سلوک، آماده تغییرات درونی و تحول روحانی شوند.

۱-۶-۳. خلوت نور: گسست از خاک تا وصل جان

یکی از این مناسک، خلوت‌نشینی و عزلت‌گزینی است، که به‌عنوان مراحل بنیادی در مسیر سلوک و دستیابی به شهود باطنی معرفی شده است. «خلوت، در لغت، به معنای انزوا و جای خالی و در اصطلاح متصوفه، محادثه سر است با حق تعالی که غیری در آن مجالی نباشد و این حقیقت معنی خلوت است اما صورت خلوت انقطاع از غیر است.»(گوهرین، ۱۳۷۶، ج ۵: ۱۵۲) *سهروردی* به خلوت‌گزینی در مکان مقدس برای دریافت الهام و وارد غیبی، و گذر از بُعد ناسوتی و خاکی به عوالم لاهوتی توجه نموده است(ر.ک سهروردی، ۱۳۷۴: ۱۷۸).

از جنبه‌های مهم خلوت‌نشینی در عرفان، چله‌نشینی است، که طی آن، سالک به مدت چهل روز در خلوت کامل به ریاضت و عبادت می‌پردازد. عدد چهل در بسیاری از فرهنگ‌ها و ادیان نماد کامل شدن و بلوغ است، چله‌نشینی نیز برای جسم خاکی به‌عنوان فرصتی برای کامل کردن خود از طریق ریاضت و خودشناسی به‌شمار می‌رود. این مراحل به فرد سالک امکان می‌دهند تا از مشغولیات دنیوی فاصله بگیرد و به دنیای درون و باطن خویش وارد شود. در این مناسک، وجود انسان خاکی از طریق خلوت‌نشینی می‌تواند از قید و بندهای دنیوی جدا شده و به عمق وجود خود (حقیقت الهی) نزدیک شود. از این رو، *جامی* در بیت زیر، به لزوم خلوت‌نشینی اشاره کرده و بیان می‌کند که هر کس آرزوی رسیدن به روشنایی و نور دارد، باید از خلق فاصله بگیرد و در خلوت به تفکر و تأمل بپردازد:

که شبی در درون خلوت خاص بودم از گفت و گوی خلق خلاص

درب خانه بر این و آن بسته بر مصلای خویش بنشسته

چشم جان در شهود شاهد غیب پا به دامن کشیده سر در جیب

(جامی، ۱۳۸۹: ۱۰۶)

در ابیات ذیل، *جامی* خلوت را محلی می‌داند که در آن سالک می‌تواند حقیقت را مشاهده کند و با محبوب حقیقی مواجه شود. آینه دل در خلوت صیقل می‌خورد و حقیقت را بازمی‌تاباند.

نرگس گشاده چشمی پر اختر شب تا سحر چون شب‌زنده‌داران

صحرا گرفتند خلوت‌نشینان پیمان شکستند پرهزگاران

(همان:۸۱۰)

شایان ذکر است، خلوت‌نشینی به معنای دوری از اجتماع و امور دنیوی نیست، بلکه اشاره به نوعی کناره‌گیری درونی و توجه به ساحت‌های روحانی و باطنی دارد. عارفان معتقدند که انسان در خلال این فرایند می‌تواند به خودشناسی برسد و حقیقت‌های

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

وجودی خود را درک کند. در این حالت، انسان از تعلقات نفسانی، خواسته‌های جسمانی و لذت‌های مادی رها می‌شود و به تمرکز بر رابطه با خداوند و حقیقت غایی می‌پردازد.

جامی در بیت زیر نیز به ضرورت دوری از اجتماع و تمرکز بر خود اشاره دارد و برای طی مسیر عشق، به خلوت و بریدن از دنیای مادی توصیه می‌کند:

در صحبت به رخ خلق ببست فارغ از خلق به خلوت بنشست

(همان: ۵۴۷)

شبستری نیز در ابیات ذیل به سالک توصیه می‌کند که با خلوت‌نشینی و بریدن از همه چیز به جز خدا، می‌توان به شناخت و ارتباط با جهان و خالق دست یافت:

خوشا آن دم که ما بی‌خویش باشیم غنی مطلق و درویش باشیم

نه دین نه عقل و نه تقوی و نه ادراک فتاده مست و حیران بر سر خاک

بهشت و حور و خلد آنجا چه سنجد که بیگانه در آن خلوت نگنجد

(شبستری، ۱۳۸۲: ۱۱۰)

در حقیقت، خلوت‌نشینی در عرفان به معنای فاصله گرفتن از ظاهر مادی دنیا و ورود به عمق درون و جهان معنوی است. این سیر برای خودشناسی، تسلط بر نفس و نزدیکی به خداوند ضروری تلقی می‌شود. در این راه، سالک با رهایی از دلبستگی‌های مادی و نفسانی می‌تواند با خود و حقیقت یار آشنا شود. شرط لازم برای ارتباط معنوی با حقیقت الهی خلوت‌گزینی است.

ز «ان کنتم تحبون» یابد او راه به خلوتخانه «یحببکم الله»

در آن خلوت‌سرا محبوب گردد به حق یکبارگی مجذوب گردد

(همان، ۵۸)

شبستری تأکید می‌کند که خلوت حقیقی در درون انسان رخ می‌دهد، نه صرفاً در جدا شدن از مردم. خلوت‌نشینی زمانی واقعی است که دل از دلبستگی‌های دنیوی رها شده باشد.

رها کن ترهات و شطح و طامات خیال خلوت و نور کرامات

کرامات تو اندر حق‌پرستی است جز این، کبر و ریا و عجب و هستی است

(همان: ۱۲۱)

در نگاه هر دو شاعر، خلوت‌نشینی از الزامات بنیادین سلوک و رشد معنوی است.

۲-۶-۳. حریم قدس: آستانه نور و رهایی

مکان‌های مقدس، از جمله عبادتگاه‌ها و خانقاه‌ها، نقش بسیار مهمی در فرآیند تعالی روح دارند. این مکان‌ها با ویژگی‌های معنوی و فضای آرامش‌بخش خود، زمینه‌ای مناسب برای انجام خلوت‌گزینی و چله‌نشینی فراهم می‌آورند. در این فضاها، فرد سالک از اغتشاشات دنیوی دور می‌شود و به تمرکز بر معانی باطنی و تجلیات روحانی می‌پردازد. در مجموع، خلوت‌گزینی و چله‌نشینی در مکان‌های مقدس، روش‌هایی هستند که به سالک امکان می‌دهند تا از بُعد خاکی خود فراتر رود و به مراحل بالاتری از کمال و نورانیت دست یابد. در اساطیر، آیین‌های تشرف نیز به همین ترتیب بر اهمیت مکان‌های مقدس تأکید دارند. این مکان‌ها به‌عنوان

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

بخشی از سفر قهرمان یا آیین گذار عمل می‌کنند که فرد را از دنیای مادی عبور داده و به تحول و دگرگونی معنوی هدایت می‌کنند. *الیاده* در این باره می‌گوید: «مکان مقدس، معبری است که انسان را از جهان خاکی به عالم مقدس و معنوی می‌برد و امکان تجربه‌های روحانی عمیق را فراهم می‌آورد.»(الیاده، ۱۳۹۲: ۱۲۳) در بسیاری از ادیان نیز مفهوم خلوت‌نشینی یا گوشه‌نشینی برای دست‌یابی به حقیقت متعالی وجود دارد. پیامبران و قدیسان در بسیاری از ادیان پیش از دریافت وحی یا رسیدن به مقام‌های روحانی عالی، به خلوت‌نشینی و تمرکز بر درون پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، حضرت موسی در کوه سینا و حضرت محمد(ص) در غار حرا در حالت خلوت‌نشینی وحی الهی را دریافت کردند. *جامی* نیز در آثار خود بر تأثیر منفی معاشرت‌های غیرضروری بر تجربه‌های معنوی تأکید کرده و مکان‌های مقدس را به‌عنوان بسترهای حیاتی برای تحول روحی معرفی می‌کند.

تصنیف اوست درس مقیمان مدرسه　　تلقین اوست ذکر مریدان خانقاه

(جامی، ۱۴۰۳: ۶۳۸)

«مکان‌های مقدس با تاریکی و خلوتی که دارند، پیوستن به ازل و درک خویشتن و دنیای درون از این روزنه را فراهم می‌کند. از این مکان‌ها، به‌مانند مهرابه‌ها، به‌سبب ساختار ظاهری و تاریکی‌شان و ارتباط با درون و ناخودآگاه [که مؤلفه اصلی تشرّف است] می‌توان پیوندی عمیق را برقرار کرد.»(صادقی‌منش و علوی مقدم، ۱۳۹۸: ۱۴۳)

۳-۶-۳. راهنمای نور: مشعل‌دار طریق حق

پیر، به عنوان یک نقش اساسی در فرآیند تشرف و گذار، نقشی کلیدی در مسیر ارتقاء روحانی و تحقق به سوی کمال ایفا می‌کند. این راهنما، نه تنها راه‌های ظاهری و باطنی سلوک را می‌شناسد، بلکه از خطرات مسیر آگاه است و می‌تواند سالک را از لغزش‌ها و انحرافات حفظ کند. این راهنما به‌عنوان یک مقام معنوی و تجربه‌گرا، نقش کلیدی در گذر از وضعیت ابتدایی و ناپخته به یک مرحله بالاتر از کمال و روشنی را دارد. «آیین تشرّف اساساً فرایندی است که [در اساطیر] با تسلیم آغاز می‌شود، با هدایت پیر معنوی به بلوغ نزدیک می‌شود، با سلوک روحانی سالک و انجام اعمالی به آشتی فرد و تعالی او با من درونی و خویشتن خویش ختم می‌گردد.»(الیاده، ۱۳۹۲: ۳۶) در عرفان اسلامی و اسطوره‌شناسی، مفهوم «پیر» یا راهنما نقش بسیار مهمی در روند سلوک و پیشرفت روحانی دارد. این نقش، به‌ویژه در متون عرفانی و اساطیری، به‌وضوح دیده می‌شود و نشان‌دهنده نیاز به هدایت و راهنمایی در مسیر تعالی و کشف حقیقت است. «در آیین‌های تشرف، نوآموز تحت هدایت و راهنمایی پیر و راهنما از مسیرهای سخت و پیچیده عبور می‌کند و در نهایت به یک نوع وحدت با حقیقت نهایی می‌رسد. در عرفان نیز، این هدایت توسط پیر معنوی صورت می‌گیرد که سالک را از دنیای مادی و خاکی جدا کرده و به سمت تعالی و کمال روحانی هدایت می‌کند.»(شریفی، ۱۳۹۴: ۱۲۸) نکته قابل توجه آن است که در حکایات عرفانی ادب پارسی نیز نقش پیر و مرشد حائز اهمیت و غیر قابل انکار است. «با اینکه قصه‌های عرفانی دارای شخصیت‌های سفید و سیاه و خوب یا بد است، اما برخلاف قصه‌های کلاسیک که تا آخر قصه، قهرمان‌های خوب و شخصیت‌های اهریمنی هیچگونه تغییری نمی‌کنند؛ در قصه‌های عرفانی هر لحظه ممکن است با نصیحت پیری یا رخ دادن خرق‌عادتی و یا هر رویداد دیگر، شخصیت‌های شریر قصه متحول و به انسان وارسته‌ای مبدل شوند.»(قاسمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۵۱)

در ساختار بسیاری از اساطیر، الگوی آیین تشرف و گذار جایگاه محوری دارد. این الگو، فرآیندی نمادین است که قهرمان یا نوآموز را از مرحله‌ای ابتدایی به سطحی والاتر از وجود سوق می‌دهد. عبور از این مسیر با آزمون‌ها و مراحل مشخص همراه است که موجب دگرگونی درونی، بلوغ فکری و تحول معنوی می‌شود. چنین الگویی در اساطیر، نمود گذار از جهان مادی به ساحت قدسی و آگاهی برتر است. پیر یا راهنما به‌عنوان موجودی حکیم و دانا در داستان‌های اسطوره‌ای ظاهر می‌شود که قهرمانان را در مسیر سفرهایشان هدایت می‌کند. به عنوان مثال، در اسطوره‌های یونان، «هرمس» به عنوان راهنما و پیام‌آور خدایان، نقش حیاتی در هدایت قهرمانان و کمک به عبور آنان از موانع دارد(مخبر، ۱۴۰۱: ۱۲۲). این الگوی اسطوره‌ای دقیقاً مشابه نقش پیر در عرفان

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

اسلامی است که به عنوان واسطه‌ای برای رسیدن به امر قدسی و حقیقت نهایی عمل می‌کند. به‌طور کلی، در فرآیند تشرف ، خاک به‌عنوان عنصری اولیه با ظرفیت‌های پنهانی شناخته می‌شود که از طریق هدایت معنوی پیر و راهنما به سطوح بالاتر از رشد و کمال دست می‌یابد.

جامی ، به عنوان یکی از بزرگترین عارفان ادب پارسی، در آثار خود به تفصیل به اهمیت پیر و مرشد پرداخته است. او معتقد است که بدون راهنمایی پیر، سالک در مسیر گمراه خواهد شد و نمی‌تواند به مراتب عالی‌تر معنوی دست یابد. در اینجا نقش پیر نه تنها به عنوان راهنما، بلکه به عنوان منبعی از معرفت و نورانیت معرفی می‌شود که به سالک کمک می‌کند تا از خود (نفس) عبور کند و به مراتب بالاتر دست یابد.

دولت صحبت چنین پیری　　مس قلب توراست اکسیری
تا شود زر مس تو زان اکسیر　　بگسل از خویش و دامن آن گیر
بر در او مقیم و قائم باش　　تا بود جان بجا ملازم باش

(جامی، ۱۳۸۹: ۳۱)

از منظر *جامی*، گاهی پروردگار از طریق انسان‌های کامل به هدایت و ارشاد انسان می‌آید:

جدّ او مصدر هدایت حق　　از چنان مصدری شده مشتق

(همان: ۵۸)

در جای دیگر، او به وضوح نقش پیر را به عنوان رهبر معنوی بیان می‌کند. در نگاه او، پیر کسی است که می‌تواند سالک را از منازل دنیوی جدا کند و او را به مراحل والای روحانی برساند.

شد جوانی ز سالکان طریق　　با یکی پیر کار دیده رفیق
پیر چون آفتاب پرمایه　　وان جوان از قفاش چون سایه

(همان: ۳۳)

«عیسی نَفَس»، تعبیر کنایی‌ای است که در ابیاتی دیگر، شاعر آن را با توجه به معجزه حضرت عیسی، یعنی روان‌بخشی و زنده کردن مردگان، خلق کرده است. امری که هم در انجیل (یوحنا، ۴۴-۱:۱۱ و ۵-۱:۱۲) و هم در قرآن به آن اشاره شده است: «أَنِّی أَخْلُقُ لَکُمْ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَةِ الطَّیْرِ فَأَنْفُخُ فِیهِ فَیَکُونُ طَیْراً بِإِذْنِ اللّهِ وَ أُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ وَ أُحْیِ الْمَوْتَی بِإِذْنِ اللّهِ وَ أُنَبِّئُکُمْ بِما تَأْکُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِی بُیُوتِکُمْ إِنَّ فِی ذَلِکَ لَآیَةً لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ»(آل عمران : ۴۹).

«از این رو، عیسی نفس در شعر جامی کنایه از انسان کامل یا پیر و مرشد است که با دم و نفس عیسوی خود دل‌های مرده و افسرده سالکان و مریدان را زنده می‌سازد و دردها و امراض روحی آنان را شفا می‌دهد.»(آرتا و سبزیانپور، ۱۳۹۴: ۸۵)

مگسل یک نفس از صحبت عیسی نفسان　　نقد انفاس عزیز است غنیمت دارش

(جامی، ۱۳۸۹: ۷۴)

خبر مقدم عیسی نفسی داد نسیم　　که توان کرد به خاک قدمش جان تسلیم

(همان: ۵۶۶)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

در مثنوی *گلشن راز*، که یکی از متون عرفانی برجسته است، *شبستری* به وضوح به اهمیت پیر و مرشد در مسیر سلوک اشاره می‌کند. از دید او، پیر نقش کلیدی در هدایت سالک ایفا می‌کند و به او کمک می‌کند تا از پیچ و خم‌های خطرناک این مسیر عبور کند. یکی از ابیات مشهور *شبستری* که به نقش پیر در سلوک اشاره می‌کند، چنین است:

بدار ای دوست گفت پیر خود پاس　　نخستین نفس خود را نیک بشناس

که تا در وی ببینی هر دو عالم　　ز راه صورت و معنا به یک دم

(شبستری، ۱۳۷۱: ۱۵۴)

۷-۳. گام سوم و آخر: رستاخیز جان

مرحله نهایی، تولد دوباره است، که در آن، سالک به نوعی از نو متولد می‌شود. این تولد دوباره به معنای تحول کامل در هویت و وضعیت روحی فرد است. جسم خاکی در این مرحله با خویشتن حقیقی خود آشتی می‌کند و به سطحی از کمال و تعالی دست می‌یابد که پیش از آن قابل دسترسی نبوده است. این تحول به وسیله اعمال معنوی و سلوک روحانی که در طول مسیر انجام داده، تحقق می‌یابد و به او اجازه می‌دهد تا به وجودی جدید و معنوی دست یابد. مرحله نهایی آیین تشرف در دیدگاه همه پژوهشگران به عنوان یک «تولد دوباره» توصیف می‌شود. این دیدگاه به خوبی در عرفان اسلامی، به‌ویژه در آموزه‌های صوفیه، مورد توجه قرار گرفته است. در عرفان اسلامی، تأکید بر این است که جسم خاکی و مادی سالک باید از قید و بندهای دنیوی رها شود تا بتواند به یک هویت جدید که همان نیل به ساحت‌های معنوی و الهی است، دست یابد. امر قدسی و هدف غایی انسان به‌طور مستقیم از طریق نماد، اسطوره و آیین‌ها با انسان ارتباط برقرار می‌کند. این ابزارها در ادیان و فرهنگ‌ها، واسطه‌ای برای تجربه امر الهی‌اند. انسان اولیه از همین راه با حقیقت برتر ارتباط برقرار می‌کرد(ر.ک. لک‌زایی و پیغان، ۱۳۹۳: ۹۶-۹۴). به اذعان پژوهشگران آیین تشرف، این مرحله از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا نشان‌دهنده پایان فرآیند تشرف و بازگشت فرد به یک هویت و مقام جدید است.

از دیدگاه بسیاری از پژوهشگران، مسیر تعالی انسان و گذر از وجود خاکی به سوی کمال و حقیقت قدسی، تنها از طریق آیین‌ها، نمادها و هدایت پیران و راهنمایان معنوی امکان‌پذیر است. این رویکرد، در آیین‌های تشرف نیز به چشم می‌خورد، جایی که نوآموزان از طریق مراسم و مناسک پیچیده، از یک مرحله ابتدایی به مرحله بالاتر و روحانی‌تر دست می‌یابند. *جامی*، در اشعار خود، یکی از شاخه‌های عشق را پرداختن از هر چه غیر از خداست می‌داند و معتقد است که وجود حقیقی، ذات مقدس حضرت حق است؛ تمام عالم با تمام تجلیات، بازتاب و سایه‌ای از وجود حقیقی است(ر.ک. قاسمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۴۶). چنانکه *جامی* در ابیات ذیل به این مورد اشاره کرده است:

عشق نی دلق بقا دوختن است　　بلکه با داغ فنا سوختن است

عاشق آن دان که ز خود باز رهد　　نغمه ترک خودی ساز دهد

نه ره دولت و دنیا سپرد　　نه سوی نعمت عقبی نگرد

قبله همت او دوست بود　　هر چه جز دوست همه پوست بود

(جامی، ۱۳۸۹: ۵۱۴)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

سالک راه حق به مرحله‌ای از آگاهی می‌رسد که می‌بیند در جنب اراده حق تعالی چیزی ندارد. هرچه او بخواهد، همان باید باشد و میل و خواسته خودش اعتباری ندارد. در این مرحله منیتی نیست تا اظهار وجود نماید. بنابراین، نفس و خویشتن خویش را نابود می‌کند تا بتواند به گوهری گرانبارتر، که همان خویشتن حقیقی است دست یابد، که آن هم جز ذات باقی حق نیست.

هر آن کو خالی از خود چون خلا شد — انا الحق اندر او صوت و صدا شد
شود با وجه باقی غیر هالک — یکی گردد سلوک و سیر و سالک

(شبستری، ۱۳۸۲: ۴۳)

«انسانی که طنین انا الحق وجودش را فرا گیرد، وجه الله می‌شود و با وجه حق بقا پیدا می‌کند. غیر وجه حق، همه چیز هالک است.»(دینانی، ۱۳۹۵: ۳۳۶)

۴. نتیجه‌گیری

برآیند این پژوهش نشان می‌دهد: خاک، در پیوند میان اسطوره، آیین تشرف و عرفان، دیگر صرفاً عنصری طبیعی نیست، بلکه نمادی پویا و چندوجهی از مسیر تعالی انسان است. این عنصر در اسطوره‌ها، آغازگر آفرینش انسان و نماد ارتباط او با زمین و زندگی است؛ در آیین‌های تشرف، نقطه آغاز گسست از وابستگی‌های دنیوی و مقدمه‌ای برای ورود به ساحت قدسی به شمار می‌آید، و در عرفان، نماد فروتنی، پذیرش، و استعداد درونی برای دگردیسی و صعود به مراتب بالاتر از وجود تلقی می‌شود. این سیر معنوی، با عبور از محدودیت‌های خاکی و جسمانی، و با راهبری پیر و مرشد، به سالک امکان می‌دهد تا از مرتبه ماده به سوی حقیقت مطلق و کمال انسانی گام بردارد. خاک در این مسیر، جایگاه خود را از عنصری پست و ناپایدار به عنصری قدسی و نورانی ارتقا می‌بخشد؛ بستری که انسان در آن متولد می‌شود، می‌بالد، تزکیه می‌یابد و به مقام انسان کامل می‌رسد. چنین خوانشی از خاک، آن را به رمزی از دگردیسی، تولد معنوی و یگانگی با امر قدسی بدل می‌سازد؛ دقیقاً همان نقطه‌ای که *جامی* و *شبستری*، آن را مرتبه آغازین سلوک می‌دانند؛ جایگاهی که در آن انسان با تمام ضعف و فناپذیری‌اش در برابر حقیقت الهی سر فرود می‌آورد. از دیدگاه این دو شاعر عارف، این خاک، نه به‌عنوان نماد ضعف، بلکه چونان گوهری نهان است که به یُمن عشق الهی و ارشاد پیر، می‌تواند به مرتبه‌ای والا و روحانی دست یابد. در این راه، انسان از خاک تا افلاک سفر می‌کند و با گسستن از محدودیت‌های مادی، گام به گام به قله وحدت با خداوند نزدیک می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- آرتا، سیدمحمد و سبزیان‌پور، وحید (۱۳۹۴). «پرتو کنایات قرآنی در دیوان جامی»، *پژوهش‌های ادبی قرآنی* ۳(۳) ۶۳-۹۲.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۴). *اسطوره بازگشت جاودانه*. مترجم: جلال ستاری. چاپ دوم. تهران: طهوری.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۲). *نمادپردازی: امر قدسی و هنر*. ترجمه: محمدکاظم مهاجرتی. تهران: کتاب پارسه.
- الیاده، میرچا (۱۳۸۱). *اسطوره. رؤیا. راز*. ترجمه: رؤیا منجم. چاپ سوم. تهران: سروش.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۶). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه: جلال ستاری. چاپ پنجم. تهران: سروش.
- ببرلین. جوزف (۱۳۸۶). *اسطوره‌های موازی*. ترجمه: عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۵). *بندهشن*. چاپ ششم. تهران: توس.
- پورجوادی، نصرالله (۱۴۰۳). *پژوهش‌های عرفانی*، چاپ سوم، تهران: نشر نی.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین (۱۳۷۴). *عوارف‌المعارف*. ترجمه: ابومنصور بن عبدالرحمن اصفهانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- شبستری. محمود (۱۳۸۲). *گلشن راز*. تصحیح: بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر
- شبستری. محمود (۱۳۷۱). *مجموعه آثار شیخ محمود شبستری*. مصحح: صمد موحد. تهران: نشر طهوری.
- جامی، عبدالرحمن (۱۴۰۳). *کلیات جامی*، تصحیح: محمد روشن. چاپ پنجم. تهران: انتشارات نگاه.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۸۹). *هفت اورنگ*. تصحیح: مرتضی مدرس گیلانی، چاپ نهم، تهران: انتشارات مهتاب.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۸). *انجیل نادرشاهی*. مترجمان: میرعبدالغنی خاتون‌آبادی، مهدی خان استرآبادی، میرمعصوم خاتون‌آبادی، چاپ اول، تهران: علم.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۸) *الهیات الهی و الهیات بشری*. چاپ دوم. قم: دلیل ما.
- دوشن گیمن، ژاک (۱۳۹۸). *دین ایران باستان*. ترجمه: رویا منجم. چاپ: سوم. تهران: علم
- علامی، ذوالفقار (۱۳۸۶). «آسمان پدر و زمین مادر در اساطیر ایرانی و شعر فارسی»، *نشریه علوم انسانی دانشگاه الزهرا*، (۶۸ و ۶۹) ۱۴۲-۱۱۹.
- عفیفی، رحیم.(۱۳۷۴). *اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی*. تهران: نشر توس.
- صادقی‌منش، علی و علوی مقدم، مهیار (۱۳۹۸). «تحلیل کارکرد نمادین غار در کیش میترائیسم بر بنیاد دیدگاه‌های میرچا الیاده». *الهیات تطبیقی* ۱۰(۲۲) ۱۴۶-۱۳۳.
- فیضی، کریم (۱۳۹۵). *رازِ راز؛ تفسیر دکتر دینانی از گلشن راز*. چاپ چهارم، اطلاعات: تهران.
- قاسمی، حسین، احمد امرجی، رویا و نوروزی، خورشید (۱۴۰۳). «بررسی محتوای منتخب قصه‌های عرفانی منظوم در ادب فارسی در اشعار شاعران عارف قرن هشتم تا قرن یازدهم». *پژوهشنامه عرفان*، ۱۵(۳۰) ۱۵۵-۱۳۳.
- قائمی، فرزاد، یاحقی، محمدجعفر و پورخالقی چترودی، مهدخت (۱۳۸۸). «تحلیل نمادینگی عناصر خاک و باد در اساطیر و شاهنامه فردوسی بر اساس نقد اسطوره‌ای». *ادب‌پژوهی* ۳(۱۰) ۸۲-۵۷.
- کربن، هانری (۱۴۰۱). *اسلام ایرانی*. ترجمه: انشاالله رحمتی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات سوفیا.
- کریستینسن. آرتور (۱۳۹۸). *نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌های ایران*. ترجمه: احمد تفضلی و ژاله آموزگار. چاپ هفتم. تهران: نشر نو.
- کمپل، جوزف. (۱۳۷۷). *قدرت اسطوره*. ترجمه: عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
- گوهرین، سیدصادق (۱۳۷۶). *شرح اصطلاحات تصوف*. چاپ اول. تهران: زوار
- لک‌زایی، رضا و پیغان، نعمت‌الله (۱۳۹۴). *مباحث عرفانی، فلسفی و کلامی*، چاپ اول، تهران: طلیعه سبز.
- ماحوزی، زهرا، مهاجری، سیامک و قبادی، حسینعلی (۱۳۹۸) «تحول انگاره خاک در ارتباط با مفهوم انسان در آرای عارفان مسلمان تا پایان قرن ششم هجری»، *ادیان و عرفان* ۵۲(۲) ۳۲۴-۳۰۷.
- مخبر، عباس (۱۴۰۱). *اساطیر یونان*. چاپ اول. تهران: مرکز.
- نجم‌الدین دایه. رازی (۱۳۹۱). *مرصادالعباد*. به کوشش: محمدامین ریاحی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نصر، حسین (۱۳۹۴). *معارف اسلامی در جهان معاصر*. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- هوک. ساموئل هنری (۱۳۶۷). *اساطیر خاورمیانه*. ترجمه: علی‌اصغر بهرامی و فرنگیس مزداپور. تهران: روشنگران.

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

- یزدان‌پناه، سید یدالله (۱۳۹۳). *مبانی و اصول عرفان نظری*. چاپ دوم. تهران: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- یونگ. کارل گوستاو (۱۳۷۳). *روانشناسی و کیمیاگری*. ترجمه: پروین فرامرزی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

References

The Holy Qur'an.

'Afifi, Rahim. (1995). *Iranian Myths and Culture in Pahlavi Texts*. Tehran: Tus. (in Persian)

Aliade, Mircea. (1997). *Treatise on the History of Religions*. Translated by Jalal Sattari. 5th edition. Tehran: Soroush. (in Persian translation)

Aliade, Mircea. (2002). *Myth, Dream, Mystery*. Translated by Roya Monajem. 3rd edition. Tehran: Soroush. (in Persian translation)

Aliade, Mircea. (2013). *Symbolism: The Sacred and Art*. Translated by Mohammad Kazem Mohajerati. Tehran: Ketab-e Parseh. (in Persian translation)

Aliade, Mircea. (2015). *The Myth of Eternal Return*. Translated by Jalal Sattari. 2nd edition. Tehran: Tahuri. (in Persian translation)

Arta, Seyyed Mohammad; Sabziyan-pour, Vahid. (2015). "Reflection of Qur'anic Allusions in Jami's Divan." *Qur'anic Literary Research Journal*, 3(3), 63-92. (in Persian)

Bahar, Mehrdad. (2006). *Bundahishn*. 6th edition. Tehran: Tus. (in Persian)

Berlin, Joseph. (2007). *Parallel Myths*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Markaz Publishing Center. (in Persian translation)

Campbell, Joseph. (1998). *The Power of Myth*. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Markaz Publishing Center. (in Persian translation)

Corbin, Henry. (2022). *Iranian Islam*. Translated by Enshallah Rahmati. 7th edition. Tehran: Sofia Publications. (in Persian translation)

Doshane-Guillemin, Jacques. (2019). *Religion of Ancient Iran*. Translated by Roya Monajem. 3rd edition. Tehran: Elm. (in Persian translation)

Fayyazi, Karim. (2016). *Secret of Secret: Dr. Dinani's Interpretation of Gulshan-e Raz*. 4th edition. Tehran: Ittila'at. (in Persian)

Ghasemi, Hossein; Amarji, Ahmad; Nowrouzi, Khorshid. (2024). "Content Analysis of Selected Mystical Verse Tales in Persian Literature in Works of Mystical Poets from 8th to 11th Centuries." *Journal of Islamic Mysticism*, 15(30), 133-155. (in Persian)

Gowharin, Seyyed Sadegh. (1997). *Explanation of Sufi Terms*. 1st edition. Tehran: Zavar. (in Persian)

Hakimi, Mohammad Reza. (2009). *Divine Theology and Human Theology*. 2nd edition. Qom: Dalil-e Ma. (in Persian)

Hook, Samuel Henry. (1988). *Middle Eastern Mythology*. Translated by Ali Asghar Bahrami and Farangis Mazdapour. Tehran: Rowshangaran. (in Persian translation)

Ja'farian, Rasoul. (2009). *Nader Shah's Gospel*. Translators: Mir Abdolghani Khatoon Abadi, Mahdi Khan Astarabadi, Mir Ma'sum Khatoon Abadi. 1st edition. Tehran: Elm. (in Persian)

Jami, Abdurrahman. (2010). *Haft Awrang*. Edited by Morteza Modarres Gilani. 9th edition. Tehran: Mahtab Publications. (in Persian)

Jami, Abdurrahman. (2024). *Complete Works of Jami*. Edited by Mohammad Rowshan. 5th edition. Tehran: Negah Publications. (in Persian)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]

Jung, Carl Gustav. (1994). *Psychology and Alchemy*. Translated by Parvin Faramarzi. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. (in Persian translation)

Kristensen, Arthur. (2019). *The First Patterns of Man and First King in Legendary History of Iran*. Translated by Ahmad Tafazzoli and Jaleh Amoozgar. 7th edition. Tehran: Nashr-e Now. (in Persian translation)

Lak-zaei, Reza; Peighan, Ne'matollah. (2015). *Mystical, Philosophical and Theological Discussions*. 1st edition. Tehran: Tali'e Sabz. (in Persian)

Mahozi, Zahra; Mohajeri, Siamak; Ghobadi, Hosseinali. (2019). "Evolution of Earth Concept in Relation to Human Concept in Views of Muslim Mystics Until End of 6th Century AH." *Religion and Mysticism Journal*, 52(2), 307-324. (in Persian)

Mokhber, Abbas. (2022). *Greek Mythology*. 1st edition. Tehran: Markaz Publishing Center. (in Persian)

Najm al-Din Daya Razi. (2012). *Mirsad al-'Ibad*. Edited by Mohammad Amin Riyahi. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian)

Nasr, Seyyed Hossein. (2015). *Islamic Knowledge in Contemporary World*. 3rd edition. Tehran: Elmi-Farhangi. (in Persian)

Pourjavadi, Nasrollah. (2024). *Mystical Studies*. 3rd edition. Tehran: Ney Publishing. (in Persian)

Qaeemi, Farzad; Yahaghi, Mohammad Ja'far; Pourkhalegi Chatroodi, Mehdokht. (2009). "Analysis of Symbolic Nature of Earth and Wind Elements in Myths and Ferdowsi's Shahnameh Based on Mythological Criticism." *Literary Research Journal*, 3(10), 57-82. (in Persian)

Sadeghi-manesh, Ali; Alavi Moghaddam, Mahyar. (2019). "Analysis of Symbolic Function of Cave in Mithraism Cult Based on Mircea Eliade's Views." *Comparative Theology Journal*, 10(22), 133-146. (in Persian)

Shabestari, Mahmud. (1992). *Complete Works of Shaykh Mahmud Shabestari*. Edited by Samad Movahed. Tehran: Tahuri. (in Persian)

Shabestari, Mahmud. (2003). *Gulshan-e Raz*. Edited by Badi' al-Zaman Forouzanfar. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

Suhrawardi, Shaykh Shihab al-Din. (1995). *'Awarif al-Ma'arif*. Translated by Abu Mansur ibn Abdurrahman Isfahani. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian translation)

'Allami, Zulfiqar. (2007-2008). "Sky Father and Earth Mother in Iranian Myths and Persian Poetry." *Human Sciences Journal of Al-Zahra University*, nos. 68 & 69, 119-142. (in Persian)

Yazdanpanah, Seyyed Yadollah. (2014). *Foundations and Principles of Theoretical Mysticism*. 2nd edition. Tehran: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (in Persian)

[Downloaded from erfanmag.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.66224/erfan.17.1.205]